

УДК 347.4

**ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ
В ЗВОРОТНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ**

**DEFINING CHARACTERISTICS SUBJECT COMPOSITION
IN REVERSE RELATIONSHIPS**

Куріньовська Л.А.,
*здобувач кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань, пов'язаних із визначенням суб'єктного складу зворотних правовідносин. При цьому визначається, що для зворотних правовідносин, як і для інших цивільних правовідносин, обов'язково наявність двох сторін: боржника і кредитора. Також в статті зроблені відповідні висновки щодо особливості визначення суб'єктного складу в зворотних правовідносинах.

Ключові слова: сторони, правовідносини, суб'єкти, зворотні правовідносини, правоздатність, дієздатність.

Статья посвящена исследованию проблемных вопросов, связанных с определением субъектного состава обратных правоотношений. При этом определяется, что для обратных правоотношений, как и для других гражданских правоотношений, обязательно наличие двух сторон: должника и кредитора. Также в статье сделаны соответствующие выводы об особенностях определения субъектного состава в обратных правоотношениях.

Ключевые слова: стороны правоотношения, субъекты, обратные правоотношения, правоспособность, дееспособность.

The article is devoted to the issues related with the definition of the subject composition of inverse relations. When it is determined that for the inverse relations, as well as for other civil legal relations obligatory presence of two parties: the debtor and the creditor. Also, it was made appropriate findings of features determine the subjects in inverse relationship in the article.

Key words: side relationship, the subjects, inverse relationship, legal capacity, capacity.

Постановка проблеми. Специфічний статус суб'єктів зворотних правовідносин визначається особливістю виникнення, розвитку та завершення цих правовідносин. За допомогою суб'єктів зворотних правовідносин відбувається їх виникнення, тобто суб'єкт має об'єктивну здатність вступати в такі правовідносини, в результаті наділення юридичними нормами, його суб'єкта, правоздатністю.

З метою більш глибокого визначення суб'єктного складу зворотних правовідносин необхідно розібратися з визначенням суб'єкта цивільних правовідносин, а потім на її основі визначити суб'єктів зворотних правовідносин.

Аналіз дослідження даної проблеми. Питання, що стосуються суб'єктного складу цивільних правовідносин були предметом дослідження багатьох вчених, з-поміж яких В. І. Борисова, В. Т. Смірнов, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, К. С. Юдельсон, В. Л. Яроцький та інші, однак суб'єктний склад зворотних правовідносин науковцями не досліджувався, що визначає мету цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж досліджувати суб'єктів зворотних правовідносин, звернемося до визначення загального поняття суб'єктів права. Так, на думку представників теорії права, суб'єкт права виступає об'єднуючим правових засад, які беруть участь в формуванні права, прийнятті юридичних норм, створенні правових зв'язків [2, с. 14].

Результатом дії права як соціального і державного інституту виступають правовідносини. Вони не можуть існувати незалежно від юридичних норм [13, с. 388]. У свою чергу, правові норми регулюють поведінку учасників суспільних відносин, причому ефективність правового регулювання прямо співвідноситься із визначенням оптимальності варіантів поведінки учасників названих відносин [9, с. 3].

У теорії права під суб'єктом права розуміється особа (індивід) чи організація, які наділені державною здатністю бути носіями юридичних прав і обов'язків [10, с. 443]. При цьому вказується на певні відмінності понять «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин», що полягають у тому, що по-перше, конкретний громадянин, та й юридична особа, як дійсний суб'єкт права, не може бути одночасно учасником усіх правовідносин; по-друге, окремі особи (немовлята, душевнохворі), які хоча і є суб'єктами права, не є суб'єктами більшості правовідносин; по-третє, правовідносини – не єдина форма реалізації права. При цьому робиться висновок про те, що принципово ці поняття мало чим розрізняються, але приведені розходження необхідно мати на увазі [13, с. 395]. Використовуючи судження В. Я. Бойцова, С. С. Алексєєв дає більш чітке співвідношення цих понять, вказуючи, що суб'єкт права – це той, хто потенційно (взагалі) здатний бути учасником правовідно-

син, а суб'єкт правовідносин – це реальний учасник даних правових відносин [1, с. 140].

Якість суб'єкта права, на думку Д. М. Чечота, не є іманентно властива людині чи якій-небудь організації. Вони стають носіями цієї якості лише на підставі норми об'єктивного права, яка, в свою чергу, породжується певними потребами суспільного розвитку [16, с. 10]. За визначенням Г. Єллінека, поняття суб'єкта права є поняттям чисто юридичним. Тому суб'єкт в юридичному розумінні не є істота або субстанція, а дана ззовні, створена волею правопорядку здатність [5, с. 123].

Таким чином, суб'єкт права, згідно з теорією права, має дві характеристики. По-перше, він виступає в суспільних відносинах як відокремлений, здатний формувати і здійснювати єдину волю персоніфікований суб'єкт соціального спілкування. По-друге, право визнає за ним здатність бути носієм прав і обов'язків, брати участь у правовідносинах [3, с. 22].

Відповідно до загальноприйнятого визначення суб'єкта права у подальшому необхідно здійснити розмежування можливостей юридичної особи як учасника правового спілкування: правосуб'єктності, правоздатності, дієздатності і деліктоздатності.

В юридичній літературі нема чіткої диференціації між поняттями «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин». Переважаючою є точка зору, згідно з якою поняття «суб'єкт правовідносин» є більш вузьким, ніж поняття «суб'єкт права», оскільки носій прав і обов'язків може і не бути учасником конкретних, реальних правовідносин. Ототожнення поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» здійснюється за використанням різних аргументів і зводиться до наступних основних позицій.

Згідно з першою, поняття «суб'єкт права» поглинає поняття «суб'єкт правовідносин». Так, С. Ф. Кечек'ян зазначає, що, стаючи володільцем певних прав, особа тільки реалізує ту здатність, яка їй була притаманна і раніше, і не набуває жодних нових якостей, крім тих, які повністю пов'язані із змістом тих прав, які особа набуває, і обов'язків, що на неї покладаються. Виходячи з цього, він пропонує визнати, що достатньо одного терміну «суб'єкт права» для означення як особи, здатної стати носієм прав і обов'язків, так і особи, яка вже бере участь у право відношенні [7, с. 67].

Звершуючи розгляд питання пов'язаного з визначенням суб'єкта права та суб'єкта правовідносин, на нашу думку, слід підтримати позицію Є. О. Харитонова, на думку якого, суб'єкт права у суб'єктивному значенні останнього – це особа, яка має конкретне право, тобто така особа, за якою нормою об'єктивного права визнається можливість певної поведінки. При цьому визначальною є саме можливість власної поведінки уповноваженої особи,

іноді навіть – безвідносно до поведінки інших осіб. Суб'єкт правовідносин – це володілець конкретного права, що знаходиться у правовому зв'язку з іншим учасником (учасниками) суспільних відносин, на яких покладаються обов'язки, що відповідають праву уповноваженої особи [14, с. 21-22].

Також слід зазначити, що питання суб'єктів правовідносин невід'ємно пов'язане з питанням про правосуб'єктність. Так, на думку М. І. Матузова, правосуб'єктність є збірною категорією. Вона включає в себе чотири елементи: правоздатність; дієздатність; деліктоздатність, тобто здатність відповідати за цивільні правопорушення (делікти); осудність умовою кримінальної відповідальності. Він конкретизує, що останні два поняття охоплюються в кінцевому підсумку другим, але така деталізація понять може сприяти більш глибокому його з'ясуванню. У цілому правосуб'єктність є однією з обов'язкових юридичних передумов правовідносин. Вона є можливістю або здатністю особи бути суб'єктом права з усіма наслідками, що випливають із цього [8, с. 396].

На нашу думку, слід погодитися з О. С. Іоффе, який зазначає, що правосуб'єктність охоплює такі юридичні категорії, як правоздатність і дієздатність [6, с. 84].

Тому можемо зазначити, що для виникнення окремих видів правовідносин досить мати тільки правоздатність. Але для виникнення ще цілого ряду правовідносин необхідно мати і дієздатність.

На думку Є. О. Харитоновна, правоздатність у загальному вигляді може бути охарактеризована як здатність особи мати юридичні права та обов'язки. Визначальною характеристикою правоздатності є наявність конкретного права у конкретного суб'єкта, а принципова можливість правоздатного суб'єкта мати суб'єктивне право [14, с. 20].

Дієздатність – це здатність своїми діями набувати і здійснювати цивільні права, створювати для себе цивільні обов'язки та виконувати їх [11, с. 208].

Таким чином, правоздатність можна віднести в площину статички, а дієздатність – в площину динаміки. Отже, визначення суб'єктів правовідносин невід'ємно пов'язане з питанням про правосуб'єктність, яка включає в собі такі юридичні категорії, як правоздатність і дієздатність.

Щодо визначення суб'єктів зворотних правовідносин то під час аналізу ми будемо використовувати категорію правосуб'єктність, при цьому передбачаючи, що це взаємопов'язані категорії правоздатності та дієздатності.

Далі, аналізуючи суб'єктів зворотних правовідносин, виходитимемо з того, що зворотне правовідношення – це відносне правовідношення. Зміст якого полягає в тому, що вони встановлюються між чітко визначеними суб'єктами, коли управомоченій особі протистоять не всі особи, а лише визначений, конкретний суб'єкт [15, с. 86].

Поряд з цим, перш ніж досліджувати правосуб'єктність сторін зворотних правовідносин, спробуємо розібратися з різними підходами, що склалися в юридичній літературі, до питань визна-

чення кількості сторін зворотних правовідносин.

Враховуючи той факт, що всі зворотні правовідносини це ще і зобов'язальні правовідносини то згідно ч. ст. 509 ЦК України зобов'язання є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вининити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. А також відповідно ч.ч. 1 та 2 ст. 510 ЦК України сторонами у зобов'язанні є боржник і кредитор. У зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно кілька осіб. Тому, враховуючи положення вказаних статей можемо говорити, що для зворотних правовідносин, як і для інших обов'язкових наявність двох сторін: боржника і кредитора. У окремих же випадках можна говорити про множинність осіб на стороні боржника і (або) кредитора.

Але існують і зовсім протилежні погляди з приводу сторін зворотних правовідносин. Ще в радянській цивілістичній літературі зазначалося, що право позивача, не на користь якого є рішення суду, пред'явити позов до третьої особи про компенсацію того, що з нього присуджено або стягнуте, слід називати правом регресу (зворотної вимоги) [4, с. 192].

На думку К. С. Юдельсона, третя особа і здійснення нею певних дій є неодмінною умовою виникнення регресного зобов'язання. У зобов'язанні, з яким пов'язаний регрес, третя особа була активною або пасивною стороною □17, с. 227□.

На думку В. Т. Смірнова, в регресних правовідносинах правильніше говорити не про три сторони регресного зобов'язання, а про трьох суб'єктів, пов'язаних між собою двома однорідними правовідносинами, одне з яких, виникаючи на основі і з припиненням іншого, є регресним. Далі автор продовжує, що виникнувши регресна вимога стає звичайним зобов'язанням між двома особами і лише спирається на те перше зобов'язання, в якому брала участь третя особа (третя сторона), але яка вже не є стороною в регресних зобов'язаннях [12, с. 10-11].

На нашу думку, вказані позиції по меншій мірі виглядають абсурдно. Тому спочатку визначимося з фігурою третьої особи, а потім розглянемо інші сторони зворотних правовідносин.

Як, ми вже вище визначилися, зворотні правовідносини виникають на основі виконання основного і в якому, так само як в будь-якому іншому із зобов'язальних правовідносин, є дві сторони: боржник і кредитор. Звичайно, в окремих випадках можна говорити про множинність осіб на тій або іншій стороні. Крім того, необхідно враховувати, що «множинність» в окремих випадках, по своїй суті, ґрунтується на правовідносинах, які існують між боржниками або кредиторами.

Також слід звернути увагу, що третя особа не є стороною зобов'язання враховуючи положення ст. 511 ЦК України в якій сказано, що зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи. У випадках, встановлених договором, зобов'язання може поро-

дживати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора.

Вказане положення підтверджується п. 4 ч. 1 ст. 512 ЦК України де зазначається, що кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок виконання обов'язку боржника третьою особою. Отже, можемо зробити обгрунтований висновок, що хоча ми і ведемо мову про існування третьої особи, але в зворотних правовідносинах такий суб'єкт правовідносин відсутній, тому що в одних випадках це боржник, який став на місце основного боржника, а в інших випадках це кредитор, який після виконання основного зобов'язання звертається з вимогою про відшкодування сплаченого і відбувається це в іншому похідному правовідношенні (зворотному). Таким чином, в зворотних правовідносинах є два суб'єкти: кредитор та боржник.

Далі перейдемо до безпосереднього аналізу такого учасника зворотних правовідносин як кредитор. На нашу думку, кредитор це відповідно активна, уповноважена сторона зворотних правовідносин. У кожному випадку зворотних правовідносин кредитор має право вимагати від боржника виконання обов'язку: відшкодувати неoderжане (на, що він мав право розраховувати); відшкодувати сплачене (в окремих випадках за вирахуванням частки, що припадає на нього самого).

Враховуючи, значний обсяг можливих випадків зворотних правовідносин, а також необхідність врахування особливостей основного та зворотного правовідношення, на нашу думку, виводити окреме визначення кредитора не доречно, а слід звернути увагу на характерних ознаках кредитора:

а) як сторона основного правовідношення: це фізична або юридична особа, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальна громада; сторона основного правовідношення, яке в майбутньому виступить підґрунтям похідного – зворотного правовідношення; особа, яка для виконання правовідношення, стороною якого вона є, використала конструкцію «за рахунок»; особа, яка має право вимагати від боржника належного виконання зобов'язання;

б) як сторона зворотного (похідного) правовід-

ношення: це фізична або юридична особа, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальна громада; особа за рахунок якої, інша особа прийняла виконання в основному правовідношенні (залежно від виду зворотних правовідносин); особа в результаті дій якої відбулося припинення основного правовідношення; особа, яка в силу закону чи договору, мала право за власний рахунок, виконати основне зобов'язання; сторона зворотного правовідношення; уповноважена особа в зворотному правовідношенні; особа, що має виключне право зворотної вимоги в зворотних правовідносинах: повернення сплаченого або одержаного в основному правовідношенні.

Далі, перейдемо до встановлення характерних ознак боржника в зворотних правовідносинах:

а) як сторона основного правовідношення: виступає учасником основного правовідношення в результаті якого виникло зворотне (не у всіх випадках); особа в результаті, дій чи без діяльності, якої інша особа виконала основне правовідношення; особа, за рахунок якої, інша особа виконала основне правовідношення; особа, яка прийняла виконання за рахунок іншої особи в основному правовідношенні;

б) як сторона зворотного (похідного) правовідношення: зобов'язана особа у зворотному правовідношенні; особа, яка повинна задовольнити вимогу кредитора, щодо повернення сплаченого або відповідно одержаного в основному правовідношенні.

Отже, боржник в зворотних правовідносинах – це особа, якій направлено відповідну вимогу з боку кредитора, щодо повернення сплаченого або відповідно одержаного в основному правовідношенні.

Висновки. Завершуючи розгляд питань, пов'язаних з визначенням суб'єктного складу в зворотних правовідносинах, то в таких правовідносинах є два суб'єкти: кредитор та боржник. Враховуючи загальну характеристику суб'єктів цивільних правовідносин та застосувавши її до зворотних, то матимемо в загальному вигляді наступну характеристику суб'єктів зворотних правовідносин – кредитором (боржником) можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. – Свердловск, 1964. – 226 с.
2. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 469 с.
3. Бунеева Ю. А. Теоретические проблемы административной правосубъектности гражданина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Воронеж, 2000. – 26 с.
4. Гражданское право : учебник для юридических вузов. – Юриздат, 1938. – 397 с.
5. Еллине Г. Общее учение о государстве. – СПб., 1908. – 210 с.
6. Иоффе О. С., Шаргородский Н. Д. Вопросы теории права. – М. : Госюриздат, 1961. – 384 с.
7. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. – М. : Госюриздат, 1958. – 89 с.
8. Матузов Н. И. Теория государства и права : учебное пособие / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 512 с.
9. Миронов О. О. Субъекты советского государственного права. – Саратов : Изд-во СГУ, 1975. – 80 с.
10. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Т. 3. – М. : Зерцало, 2002. – 510 с.
11. Севрюкова І. Ф. Дієздатність юридичної особи // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Гол. редкол.: Шемшученко Ю. С. – К. : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана. – Т. 2. – 1999. – 736 с.
12. Смирнов В. Т. Регрессные иски в обязательствах из причинения вреда / В. Т. Смирнов. – М. : Госюриздат, 1960. – 133с.
13. Теория государства и права. Под. ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – Саратов, 1995. – 560 с.
14. Харитонов Є. О., Харитонов О. І. Цивільні правовідносини : навчальний посібник. – К. : Істина, 2008. – 304 с.
15. Цивільне право України : підручн. : у 2 т. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – Т. 1. – 480 с.

16. Чечот Д. М. Суб'єктивне право и форми его защиты. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 124 с.

17. Юдельсон К. С. Основные проблемы права регресса в советском гражданском праве // Ученые труды ВИЮН. М., 1947. Вып. IX. – С. 227–229.